

ІСТОРІЯ РЕЛІГІЇ

УДК 788+2-67

© Богдан Боднарюк
© Ігор Возний
м. Чернівці

ГЕНЕЗА ІНСТИТУТУ ЧЕРНЕЧИХ ОРДЕНІВ У ВИМІРІ СОЦІУМНИХ РЕАЛІЙ ДОБИ РАНЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ (II)

У статті автори розглядають соціально-економічні та духовно-релігійні витоки феномену католицьких чернечих орденів, які з VI ст. почали виникати на терені Західної Європи. Аналізуються також характерні риси, організаційні засади і структурні складові орденського інституту Західної Церкви.

Ключові слова: есейство, община-марка, чернечі ордени, папство, Римська курія, Західна Церква, інститут орденів, чернечий рух.

Продовжуючи розглядати проблематику, підняту у попередній публікації, зупинимось на аналізі есейства. Іудейські общини есеїв (I ст. до н.е. – II ст. н.е.) є підґрунтям та з'єднуючою ланкою у формуванні католицьких чернечих орденів [15, с.54]. Есейська спільнота як напівчернеча секта уособлювала замкнену (частково втаємничену) організацію, а її членами були люди, котрі зазнали, за свідченням Плінія Старшого, “втоми від життя і зрадливості долі” [1, с.132]. Вони, крім служіння Богу, займались переважно землеробством та ремеслами. Ці види праці перейняло більшість чернечих об'єднань Західної Церкви, зробивши їх традиційними. Есеї першими розробили цілий ряд принципів і засад, що склали своєрідний комплекс побутових норм, регламентацій, правил і звичаїв повсякденної поведінки, який майже повністю перейшов до орденської організації і став там обов'язковим через фіксацію у статуті.

До даного комплексу входило: спільність майна і примітивна рівність на нижчому ступені загалу; обов'язкова праця для всіх членів; шанування засновника общини та діючого керівника; всеохоплююче дотримання духовних традицій; спільні трапези, тривалі пости та відмова від вживання вина і м'яса; вивчення релігійних текстів і священних книг; заборона (за статутом) спілкування з оточуючим світом і шлюбних відносин; встановлення суворої ієрархії – усі члени общини поділялись на 4 розряди, де перший вважався найвищим; загальні молитви і сувора аскетична практика, споглядальність і чітка регламентація життя; обов'язок вдягати і носити однаковий білий одяг (з верблюжої вовни за спеціальним кроєм); жити лише у своїх відокремлено побудованих келіях; дві ночі на тиждень не спати і проводити їх у молитвах; дворічний (в орденах 2–3 роки) випробувальний строк (іскус) для тих, хто бажає вступити до есейської спільноти. Після його завершення загальні збори виносили рішення про прийняття кандидата до своїх лав [15, с.63–67].

Новий член передавав общині “всі знання, працю та майно”. В її Статуті містилася чітка вказівка, що прийняття неофіта супроводжується “змішанням” його майна з общинним [18, с.122]. Есеї, відкидаючи обряд змащення маслами, здійснювали омовіння, маючи надію обов'язковим дотриманням цього сакралізованого ритуалу забезпечити своє спасіння для потойбічного життя.

Важливою особливістю омовінь, як свідчать рукописи Кумранської общини, були вимоги попереднього духовного очищення – внутрішнього покаяння (риси, котра у подальшому стане домінуючою у ранньому християнстві). Отже, саме в есейському середовищі намітилися тенденції до прагнення зробити культ менш формальним і більш духовним [18, с.126–127]. Слід констатувати і аналогію у питанні про релігійне вчення есеїв та християнських послухників – тут також існує багато спільних рис: аскетизм і морально-етичний дуалізм, обраність і передвизначеність, есхатологізм і месіанство.

Третім джерелом зародження орденських корпорацій були частково єврейські і повною мірою ранньохристиянські секти (протагонії). Вони розробили не лише нові форми внутрішньообщинного керівництва, але й втілили міжобщинну координацію своєї релігійної діяльності, сприяючи процесу структурної організації чернечих орденів. Вплив єврейської синагоги на орденський інститут проявився в тому, що останній перейняв ряд важливих засад, які попервах мала тільки вона. До них належать: одноосібність у керівництві (наявність герусіарха) – такий самий принцип діяв і в орденах; централізованість організації й існування одного загального об'єднуючого релігійного центру: чернечі обителі теж підпорядковувались (хоча іноді досить формально) головному монастиреві ордену, де

засідав капітул і розташовувалась резиденція (осідок) генерала або grosмейстера. Наявність у синагог права мати власне колективне майно і вільно ним розпоряджатись, а також право суду над своїми членами з відповідними процесуальними нормами [20, с.184–192], інститут католицьких орденів узяв “на озброєння” від самого початку свого формування і становлення, заздалегідь відстоюючи ці права у Римській курії та домагаючись їх внесення (як привілеїв) до статуту.

З ранньохристиянських протагоній в ордені перейшли наступні пріоритетні форми: універсальність відправи обрядів і культів; наявність єдиної мови у спілкуванні і богослужінні; космополітизм – походження, соціальний статус, етнічна приналежність та колишнє віросповідання для вступаючих до ордену ролі не відігравали; інтеграція з державними структурами та інститутами влади; тяжіння до усамітненості й асоціальності – орденські обителі, особливо у період утворення, як і ранньохристиянські общини, засновувались у порівняно відлюдних, важкодоступних місцях; саме керування абатствами та монастирями і пов’язана з цим їх внутрішня відосібленість (усталена тенденція до певної відчуженості, що існувала між окремими орденами і обителями в самих орденах); часткова незалежність (непідпорядкованість місцевій єпископській владі) і організаційна автономія на духовному та побутовому рівнях – право абатств приймати самостійні рішення (без узгодження з Римською курією) відносно облаштування внутрішнього життя у монастирі і розпорядку денного ченців, богослужіння, звичаїв і традицій в обителі, покарання і заохочення насельників, методів загального дисциплінарного впливу та ін.

Паралельне існування у внутрішній організації общини протагоністів двох владних елементів – колегіального (римської релігійної колегії) та іудейського (синагогального), призвело спочатку до переваги другого, а зрештою – до його виокремлення з протагонії і Церкви взагалі. В результаті, наступне піднесення і розвиток першого елемента (як стрижневої складової), з одного боку обумовило значною мірою специфіку становлення орденських корпорацій. Боротьба з єресями при зникненні апостолату і посилення в Імперії ролі чиновної знаті об’єктивно висунули на керівні посади християнський єпископат; його економічна влада поступово перетворилась на верховну (присєднавши до своїх сакральних прерогатив духовні та богослужбові функції), а це, з іншого боку, якісно вплинуло на процес виникнення орденів. Крім того, боротьба з єретичними рухами довела владі переваги єпископату, як і перспективи залучення й використання у цій боротьбі орденського інституту. Останній, як вже підкреслювалось, запозичив у єпископської форми врядування основні організаційні функції та прерогативи.

В апостольсько-пророцькому типі управління ранньохристиянською общиною вирізняється категорія дидасколів [7, с.79] – важлива ланка, яка стала своєрідним посадовим “мостом”, точніше перехідним “чином” від колегіальних магістрів до орденських. Даний висновок дозволяють зробити зафіксовані джерелами [3] факти: з розвитком християнства дидасколів, які займались поширенням вчення Христа, на середину Vст. вже не задовольняли життя, устрій і діяльність общин протагоністів через їх пряму невідповідність церковним догмам, канонам, нормам поведінки і духовним прагненням.

У підсумку значна кількість дидасколів почала шукати нові форми общинної організації, котрі були би менш пов’язані із зовнішнім світом, сім’єю, звичками й т.п., і дійшла думки про необхідність створення, – виходячи з досвіду попередніх релігійних братств, колегій, союзів і общин, – якісно нової організації, якими й стали чернечі ордени. Типовим прикладом у цьому сенсі є діяльність Св. Бенедикта Нурсійського (480–543), Св. Бернара Клервоського (1090–1153), Св. Франциска Асизького (1181–1226), Св. Домініка де Гузмана (1170–1221) та ін. Необхідно підкреслити, що більшість функцій та обов’язків дидасколів (на рівні з обов’язками колегіальних магістрів) перейшло до керівників орденів і конгрегацій.

Наступним витокотом став процес централізації папства, створення розширеної ієрархії кліру і його “співвідлеглої супідрядності” [19, с.171–172], зміцнення куріальної влади та понтифікату [19, с.183–184]. Виділені напрямки відбилися на зацікавленості папства у створенні могутньої релігійної зброї для позаекономічного, в першу чергу ідеологічного і таємно-дипломатичного впливу на міжнародній політичній арені та захисту Апостольського Престолу від будь-яких зазіхань, з якого боку вони б не були [10, с.27–28]. Таким соціально-духовним важелем і надійною захисною опорою став для Західної Церкви орденський інститут.

Шлях до централізації для папства був важким і реалізовувався через римську общину та єпископську владу [16, с.80]. Заслуговує на увагу в цьому відношенні правління папи Фабіана (236–250), котрий запровадив для посилення церковної ієрархії нижчий клір з 5 ступенів – піддиякони, аколупи, екзорцисти, начетники й привратники, і розділив свою общину на 14 парафій, у відповідності з адміністративним поділом міста Рима на райони, направляючи у кожную парафію по одному диякону чи піддиякону [16, с.83]. У подальшому папа Діонісій (259–268) визначив єпархії (діоцези), підвладні його митрополічій кафедри. Цим була завершена церковна централізація Італії, після чого подібної централізації зазнала і Вселенська Церква.

Слід зазначити, що внутрішня централізація окремих общин прогресувала за рахунок зменшення общинного самоврядування. Вибори єпископів на початку III ст. від общини остаточно перейшли до кліру, як “переважного носія дарів Святого Духа” [8, с.62]. Однак процес загального посилення і централізації папської влади сконцентрувався в руках римських єпископів-первосвященників; він поступово набрав силу і зупинити його було вже неможливо. Цьому посиленню сприяв ряд причин: гоніння, спрямовані переважно проти “пастирів Церкви”; право гріховідпущення, знов підтвержене і визнане за єпископами внаслідок перемоги над монтанізмом; право християнської общини володіти майном, котре за римським законодавством належало не всій спільноті в цілому, а лише єпископу, як її офіційному (юридичному) представнику.

Після Міланського (Медіоланського) едикту 313р. імператора Константина Великого (306–337), наступним кроком, зробленим у цьому напрямку, але з боку єпископату, стала постанова 314р. синоду в Арелаті (Арлі) про те, що “віднині і в подальшому християни не повинні відмовлятися служити у римському війську” [3, с.456]. Як наслідок – клірики були звільнені імператорською владою від необхідності займати муніципальні посади. У тому ж 314 р. римський понтифік Сильвестр (314–335) одержав як резиденцію Латеранський палац [14, с.376–378]. Християнська Церква увійшла в систему цивільного управління: рішення первосвященників набули юридичної легітиматії навіть у випадках, коли вони виносилися у світських справах [14, с.381]. Наприклад звільнення раба вважалося законним, якщо воно затверджувалося єпископом [14, с.383–384]. Отже, міцну церковну організацію з унітарними засадами підтримала сама імператорська влада. У результаті християнські архієреї почали займати високі почесні та державні посади – консула в 323 р. [2, с.256–266], префекта міста Риму 325 р. [2, с.271]; префекта преторії – в 329 р. [2, с.278].

Таким чином, у період консолідації Західної Церкви, виходячи з вказаних обставин, намітилась об’єктивна необхідність створення такого органічного релігійного інституту, який міг би стати провідною виконавчою силою в будь-яких починаннях Римської курії, реалізуючи при ній затверджені Церквою плани та перспективи. Централізація папства значною мірою підготувала ґрунт і необхідні умови для виникнення чернечих об’єднань, безпосередньо впливаючи на прискорення цього процесу.

П’ятим джерелом орденського інституту виступає ранньофеодальна територіальна (сільська) община, особливо принципи її організаційного розвитку. Ця сусідська община-марка, яка прийшла на зміну землеробській, утвердившись у V–VII ст. на землях варварських королівств, мала дуалістичний характер, суміщуючи в собі приватновласницький і общинний початок, що давало їй значні можливості для функціонування не лише в рабовласницькому, але й феодальному суспільстві.

Як відомо, на початку періоду раннього Середньовіччя у варварських племен Європи, котрі не знали класичного рабовласництва, йшло формування індивідуальної власності-аллода на орні землі [17, с.62]. В економіці панувала вільна праця общинників, які мали низку обов’язків перед державою. Приналежність до марки як до органу місцевого (і внутрішнього) самоврядування в ті часи означала з одного боку особисту свободу, з іншого – певні соціальні привілеї, у зв’язку з чим вступ до неї був обмежений та утруднений [17, с.71]. Розвиток територіальної общини проходив у двох напрямках: по-горизонталі – у сільській місцевості (марка розросталася в ширину за рахунок селян-общинників, держателів землі), і по-вертикалі – виник і почав набирати силу новий прошарок – рицарство, котрий зрештою перетворився на складову частину ієрархічної феодальної драбини [13, с.54–55].

За свідченням нарративних джерел, саме з общини-марки, основної одиниці вотчинного господарства, у VI–VII ст. виділяються і знов організуються, однак вже за релігійним принципом, перші чернечі союзи і братства, котрі у свою чергу послугували підґрунтям для виникнення орденів. Ці ранні об’єднання адептів аскези склалися переважно з колишніх вільних общинників, котрі володіли альмендою, й рабів-відпущеників. Домінуючий на ранніх етапах шлях розвитку релігійних корпорацій по-горизонталі перейняв згадані характерні риси германської марки – особисту свободу усіх членів, що давало право на певну незалежність у становій структурі середньовічного соціуму і ряд соціальних привілеїв, які дозволяли ченцям орденських корпорацій підвищити свій статус.

Розвиток по-вертикалі у свою чергу обумовлювався організуючим чинником формування рицарства, котре у XII ст. утворило в Західній Церкві ще одне чернече відгалуження – духовно-рицарські ордени. Для утворення цієї категорії орденів важливим є і той факт, що у Франкському королівстві та Священній Римській імперії марка, що була прикордонним адміністративним округом (на чолі з марк-графом), створеним з воєнними цілями, ще до епохи Хрестових походів опосередковано вплинула на зародження у подальшому духовно-рицарських корпорацій [12, с.74–76]: їх сутність, організаційні засади і мілітарна діяльність були прямим відбитком маркіальної “первооснови”. Підтвердження цієї тези в опосередкованому вигляді містяться у середньовічних хроніках та орденських літописах [4;5]. До інституту орденів (поряд з колегіальною структурою)

перейшли також деякі принципи організації і керівництва, які існували в общині-марці: привілейованість становища прийнятих членів: їх внутрішньообщинна (в орденях – внутрішньоорденська) залежність; методи реалізації контролю за ними; міри заохочення та покарання; “федеративність” управління – за наявності великих общин, які склалися з дрібніших (аналогічне явище у такій ситуації спостерігається і в орденських об’єднаннях).

Шостим, базовим джерелом генези орденів є чернечий рух. Саме він, випереджаючи папську теократію, заклав основи і фундамент усього орденського інституту Західної Церкви, став головною рушійною, організуючою та консолідуючою силою його наступного зміцнення і швидкого розвитку. Розширення впливу чернецтва на західноєвропейське ранньофеодальне суспільство, формування через його проповідницьку діяльність духовно-релігійних, морально-етичних і світоглядних пріоритетів, виділення й виокремлення чернецтвом комплексу внутрішніх (суб’єктивних) чинників, що визначили ментальність середньовічної людини, збільшення кількості монастирів і абатств, паломництво, – все це призвело до поширення нових ідеалів служіння Богу, і, як наслідок, – заснування нових орденів. (На середину XIII ст. їх вже нараховувалось більше двох десятків).

Крім того чернецтво, вже в особі орденів, трансформуючи і при необхідності адаптуючи свої потенційні можливості, стало невичерпним ресурсом і надійною опорою в процесі посилення владних прерогатив папства і Римської курії. Конкретний прояв цієї орденської специфіки позначився тим, що чернецтво Заходу стало засобом тиску і своєрідним катализатором у боротьбі між папством і світською королівською владою за інвеституру [11, с.47–49].

У цілому причини і передумови утворення чернечих корпорацій, будучи складовими частинами вирізнених джерел (організаційних витоків), поділяються на декілька груп, котрі зіграли роль рушійної сили в означеному процесі і містять сукупність дієвих чинників цивілізаційного розвитку європейського суспільства: соціально-економічний (занепад Західної Римської імперії: посилення антагонізму між плебсом і патриціатом; вторгнення варварських племен і початок Великого переселення народів; крах рабовласницького ладу; відток населення у провінції та сільську місцевість; становище сервів і колонів; поява вільних общинників; виникнення германської територіальної общини-марки), політико-ідеологічний (незадоволення соціуму становищем справ у Імперії, її законами, реформами, існуючим укладом життя, ідеологією і політичною владою, правлінням більшості імператорів III–IV ст.; загострення протиріч у суспільстві; деструктивна діяльність релігійних колегій та іудейських синагог; відсутність сили, спроможної здійснити радикальні перетворення і зміни; активне поширення християнського вчення; гоніння на протагоністів; посилення папства; створення типу військової марки), духовно-релігійний (зміцнення християнської релігії та організації Церкви; розробка догматів і канонічного богослужіння; становлення культово-обрядової практики; визначення принципів діяльності церковних інституцій; затвердження порядку відправ і літургії; остаточна фіксація і канонізування віровчення; поява ідеалів святості та взірців для наслідування; розвиток чернечого інституту, крайніх форм аскетизму та екзальтації на тлі містичного екстазу; есейські секти; еретичні рухи і боротьба Церкви з ними; есхатологія, акіматенство, парусія, екзегеза й християнське місіонерство), філософсько-культурний (елліністичний, іудейський та римський культурний вплив; петранізм і паулінізм; етичні вчення і естетичні погляди античних вчених; стародавні міфолого-алегоричні перекази; наявність раціоналістичних іудейських коренів та іудейської теології з елементами Каббали; твори апологетів, учителів, Отців Церкви і праці ранньохристиянських письменників; філософські концепції стоїцизму, неоплатонізму і частково неопікурейства).

Узагальнюючи викладені вище факти і міркування, можна зробити наступні висновки. Витоки та умови виникнення орденського інституту в католицизмі, з одного боку, пов’язані зі структурними основами пізньоримської держави і суспільства, з іншого – ґрунтуються на організаційних засадах періоду формування Християнської Церкви. Якісного впливу, що визначив сутність, форми і тенденції розвитку, надав общинний фактор. Діяльність папства, а також зародження чернечого руху, остаточню обумовили передумови і необхідність створення інституту орденів, оскільки при формуванні історичних умов і наявності сприятливого середовища, процес утворення став об’єктивним. Крім того, комплекс християнського духовно-світоглядного впливу на нижчі прошарки античного суспільства відбився на внутрішній схильності людини до вступу у замкнені й відосіблені релігійні корпорації. Одночасно цей комплекс став своєрідною перехідною і з’єднуючою ланкою між римською імператорською владою та Церквою, котра паралельно обумовила особливості становлення орденського інституту.

У ході свого виділення з цивільної общини і перетворення у самостійну релігійну одиницю, чернецтво значною мірою визначило генезу орденів. Підтвердженням може слугувати та обставина, що за допомогою саме чернецтва (з IX ст. – вже до кінця згуртованого і організованого), папству вдалося у

владному сенсі приборкати Священну Римську імперію. Для реалізації власних завдань Римська курія розуміла, що потрібна централізація чернецтва. Цю саму необхідність (з причин суто економічного характеру) відчувало й воно саме. Отже, відбувався обопільний процес – прагнення чернецтва об'єднання і створення стрункої організації підкріплювалось заохоченнями та підтримкою папства. Результатом внутрішньоцерковних подій VI–XI ст. у Західній Європі стала поява перших чернечих орденів.

Останнім важливим аспектом, про який необхідно згадати, є проблема синтезу варварських і римських елементів на тлі цивілізаційного протистояння IV–VI ст. Ступінь його інтенсивності у Західній Римській імперії також вплинув на передумови створення орденів. У свою чергу на території Східної Римської імперії у V–VI ст. подібний синтез не міг бути реалізований, оскільки вона, як високоорганізований і цивілізаційно однорідний конгломерат етносів з уніфікованою релігійною свідомістю, зберегла спроможність протистояти варварам. Таким чином, синтезний процес, котрий розгорнувся на тлі остаточного (принаймні офіційного) знищення у VI ст. язичництва християнством, на Заході став одним з відправних пунктів початку формування чернечого орденського інституту Католицької Церкви.

Література

1. Плиний Секунд Старший. Естественная история. Кн. 17. – М., 1937.
2. Baronio C. *Annales ecclesiastici*. – Antuerpiae, 1588. – Vol. I.
3. *Calendar of state papers and manuscripts existing in the archives and collection of Vinece and in other libraries of Northern Italy*. – L., 1889. – Vol. V.
4. *Continuatio chronici ordinis Hospitalierum St. Iohani Ierusalemus*. – Romae., 1891.
5. *Continuatio chronici ordinis Tampliarum*. – Romae., 1878.
6. Fabricius I.A. *Bibliotheca grassa*. – Harles, 1790. – Vol. I.
7. Guillaume de Tyr. *Historia rerum transmarinarum*. – Oxf., 1954. – Vol. I.
8. Nichiforus. *Nicephori patriarchae breviarium historicum*. – Lipsiae, 1880.
9. Боднарюк Б., Возний І. Генеза інституту чернечих орденів у вимірі соціумних реалій доби Раннього Середньовіччя (I) // Релігія та соціум, 2008. – №2.
10. Burn-Murdoch H. *The development of the papacy*. – L., 1954.
11. Brooke Z.N. *Lay investiture and its relation to the conflict of empire and papacy*. – Oxf., 1939.
12. Cassar B., Oliver B. *The Shield of Europe*. – L., 1997.
13. Davis R.H.C. *A History of Medieval Europe: From Constantine to Saint Lonis*. – L., 1961.
14. Fleury C. *Histoire ecclesiastique*. – Bruxelles, 1707. – Vol. III.
15. Hugel Fr. *Essays and addresses on the philosophy of religion*. – N.Y., 1921.
16. Jalland T.G. *The church and the papacy*. – L., 1944.
17. Little L. K. *Religions Poverty and the Profit Economy in Medieval Europe*. – L., 1978.
18. Newman I.H. *Essays on the Development of chrstian Doctrine*. – L., 1878.
19. Potthast A. *Regesta pontificum romanorum*. – Berolini., 1874. – Vol. I.
20. Schoeps H.I. *Theologie und Gesehichte des Iudenchristentums*. – Tubingen, 1949.

Summary

**Bogdan Bodnaruk,
Igor Woznyj**

Genesis of institution of Monastic Orders in social reality dimension in early Middle Ages (II)

The body of the article goes on to discuss the genesis peculiarities of Monastic Orders as one of the main powerful institutions in the structure of Catholic Church in early Middle Ages. Moreover, the authors analyze the preconditions of the rise and establishment conditions of order corporations in stratificated western European society; they also characterized its spiritual, cognitive and religious integral part.